

Саша Радојчић

ФИЛОЗОФИЈА И ПОЕЗИЈА: СЛУЧАЈ БРАНКА МИЉКОВИЋА

Веза између филозофије и поезије је нешто што чита-лац очекује и подразумева када приступа делу Бранка Миљковића. Принц српских песника је у општој свести истовремено и песник-филозоф. У овом огледу¹ нећу покушавати да оспорим, нити да изменим ту слику – већ управо супротно од тога, настојаћу да јој дам јасније обресе и да је тиме учврстим. При томе ћу се усредсредити на однос између филозофије и Миљковићеве поезије, а само рубно ћу се дотичати питања о филозофији и филозофским мотивима у Миљковићевој есејистици и критици, јер је то тема која, већ и због самог обима грађе, захтева посебно истраживање. Готово да нема ниједног Миљковићевог критичко-есејистичког текста, ма коликог обима и ма које функције, а да у њему не постоји неки чинилац који изворно припада филозофском начину говора.

Занимљиво је, међутим, да та очекивања и подразумевања ни до данас нису довољно истражена, вероватно управо зато што се веза филозофије и поезије код Бранка Миљковића узима као ноторна истина којој нема шта да се дода, и која зато није интерпретативно изазовна. Са једне

¹ Основу овог огледа чини текст саопштења са скупа о Бранку Миљковићу који је 2011. организовала Библиотека града Београда, објављен у: Радојчић, С., „Миљковић и филозофија: У трагању за филозофским подтекстом”, у: *Песник ватре* (ур. М. Пангић), Београд: Библиотека града Београда, 2011, стр. 121–128. Првобитни текст је у великој мери измењен и допуњен, па се ова верзија, иако још увек садржи аргументе, па и читаве реченице из претходне верзије, може сматрати новим текстом.

стране, као опште место мишљења о поезији Бранка Миљковића постоји представа да у њој снажно делују филозофске теорије, проблеми и појмови, али су, са друге стране, релативно ретке анализе стварних веза између Миљковићевог песничког дела и његовог филозофског подтекста. Уз додуше бројна, појединачна запажања расута у текстовима који као средишна обрађују нека друга питања, постоји свега неколико радова који непосредно тематизују ове везе. У том контексту треба поменути рани критички текст Драгана Јеремића, који Миљковићеву филозофичност изводи из биографских околности, пре свега песничког филозофског образовања, обимну студију Милослава Шутића о облицима Миљковићевог „поетског мишљења”, оглед Новице Петковића у коме се, између осталог, третира и питање Миљковићевих филозофема/поетема, као и оглед Уне Поповић о филозофским мотивима у Миљковићевој поезији. Остало се углавном своди на мање-више конвенционалне примедбе о томе да се у Миљковићевим песмама учестало појављују речи као што су ватра, биће, ништа, мудрост, истина и друге, при чему се порекло тих речи (симбола? песничких речи на пола пута до претварања у појам?) махом види у Хераклиту, иако је још пре више од четири деценије Милан Комненић¹ указао на то да се и друге фигуре историје филозофије (на пример, Емпедокле и уопште пресократовци) могу препознати у Миљковићевој поезији. С обзиром на такво стање досадашњих истраживања, са пуним правом се може рећи да има још много простора за нове прилоге посвећене везама Миљковићеве поезије и филозофије. У извесној мери, празнине у слици изграђеној о Бранку Миљковићу допуњавају

¹ Комненић, М., „Предговор”, у: *Ватра и ништа*, Ниш: Градина, 1972, стр. 9–83. *Сабрана дела Бранка Миљковића* I.

истраживања његове поетике, поготово она која се фокусирају на проблеме схватања поетске неодређености или саме песничке речи, јер је у њима филозофска димензија незаобилазна. Међу радовима те врсте се издваја студија Радивоја Микића о Миљковићевом схватању неодређености, али се може указати и на новије радове Слађане Миленковић и Марије Јефтимијевић Михајловић о Миљковићевом поимању песничке речи.

Проблем схватања песничке речи је заиста један од основних проблема поезије Бранка Миљковића. „Све што имамо, то су наше речи”, гласи један његов стих. Читаву његову поезију, али и критику и есејистику, могли бисмо да посматрамо управо као страствен и усредсређен, готово опсесиван, говор о речима. Наравно, то би могло да се каже и за многе друге песнике, јер реч је грађа песничке уметности – свакако не у оном чисто чулном смислу у ком су боје и линије грађа сликарства, а тонови грађа музике. Реч у себи већ носи и натчулни елемент, значење или смисао. Миљковић ту општу песничку упућеност на речи смешта у средиште свог поетског света и експлицира је, како у песничком, тако и у теоријском начину говора. Та два начина говора код Миљковића имају исти извор; познато је да је он и сам тврдио да, када пише о другим песницима, заправо пише о свом схватању поезије, односно, у најмању руку у једном имплицитном смислу, о сопственој поезији.

Реч код Миљковића није пуки знак, она се не исцрпљује у функцији именовања или сугерисања света. Реч Миљковићеве поезије делује и када је изречена и када је прећутана. Њено присуство и њено одсуство су подједнако богати смислом; говоре и празнине између стихова, каже

Миљковић у једном огледу.¹ У том огледу се говори о француском песнику Ренеу Шару, али оно што је речено може да важи и за Миљковића.

Феномени неодређености омогућени су карактером самог песништва. Песнички говор се разликује од говора у свакодневном начину комуникације по томе што свакодневни говор има јасну функцију у процесу споразумевања, и када испуни ту функцију он такоређи ишчезава, није више потребан. Песнички говор, међутим, траје. Начин те трајности одређен је претварањем песничког говора у текст, али не у било какав текст, већ текст у еминентном смислу. Појам еминентног текста развијен је унутар филозофске херменеутике уз подстицај полемичког сучељавања са деконструкцијом. Смисао тог појма је следећи: реч је о тексту чије нормативно важење претходи сваком новом читању, који не реферише нужно на стварност, те због тога није спутан захтевом за истинитошћу као релацијом према стварности. Такав текст је песнички текст.²

Свакодневни говор се разликује и од филозофског говора, који настоји да критички превазиђе ограничења свакодневног. Тако се, преко посредног средњег члана, у везу могу довести песнички и филозофски начин говора. Та веза, дакле, полази од претпоставке да су песнички и филозофски језик две крајње могућности језика, да су филозофски појам и песничка реч две крајње форме речи, да су певање и мишљење два вида нашег осмишљавања света, чији складан однос може бити трајни задатак, али далеко од тога да је

1 Миљковић, Б., *Критике*, Ниш: Градина, 1972, *Сабрана дела Бранка Миљковића* 4, стр. 172.

2 Улогу еминентног текста у конституцији песничког дела разматрао сам у: Радојчић, С., „Како се заснива оно што траје”, *Зборник Крушевачке филозофско-књижевне школе* 15 (ур. М. Петровић и М. Недић), Крушевац: Културни центар, 2014, стр. 5–13.

лишен противречја. Још Платон је тврдио да између поезије и филозофије влада „прастара завада”,¹ што се, барем у његовим очима, тичало не само формалних карактеристика њихових начина говора, него, у првом реду, претензија на истину и утемељење заједничког живота. Добро знамо на страну ког начина говора се окренуо грчки филозоф. Миљковић је желео нешто друго; да обједини певање и мишљење, и да своју поезију и, ништа мање, своју егзистенцију, води као једно такво обједињавање. Његов трагични крај можда сугерише закључак о немогућности споја поезије и живота. Али то је исувише тешко питање да би се поставило успут и узгредно. Уместо тога, овде позивам на припремне радове.

На једном месту, критикујући филолошке обичаје свога времена, Фридрих Ниче каже: „Филолог чита речи, а ми модерни само још мисли”. То је сигурно била реакција на прецизну, али празну оновремену „критику текста” која, иако драгоцену ради утврђивања стварног лика текста и његових историјских мутација, није доприносила, нити желела да доприноси, разумевању његовог смисла. Данас је често обрнуто. Друга времена, други су обичаји. Читају се мисли; утолико горе по текст ако за те мисли не даје довољно повода. Зато ћу овде изложити неколико примера који захватају текстуалну основу за говор о поезији Бранка Миљковића као филозофичној. Ти примери су релативно лако читљиви, јер ми није амбиција да се упустим у компаратистичко откривање могућих веза Миљковићеве поезије и филозофских списа, већ само да детектујем прегршт стварних или бар вероватних веза.

Илустрације које желим да понудим циљају, дакле, на утврђивање што непосреднијег односа између Миљковићевог и филозофског текста. При томе ћу настојати да избегнем

оне замке на које упозорава Уна Поповић.¹ Она разложно скреће пажњу на то да измештање елемената филозофског говора у песнички не може да се спроведе без губитака. Наиме, критика и есеј допуштају да се неки филозофски мотив – појам, теорија или учење у целини – појави директно, уз минимална искривљења. У поезији се то одиграва увек само посредно, уз „померања значења” каква налаже песнички начин говора, који не барата појмовима и теоријама, него речима и фигурама.

Филозофски појам може да се појави у песми само преображен у песничку реч. Управо зато у Миљковићевим песмама филозофија наступа у првом реду преко пресократоваца: ови рани грчки филозофи размишљају о свету још увек непотпуно изграђеним појмовним средствима. Њихове најважније мисли исказане су у форми која још није прави апстрактни појам, а није више песничка реч, нити реч свакодневног језика. Симболични називи за елементе (земља, вода, ваздух, ватра) и космичке силе (љубав и мржња) илуструју тај положај „између”. Не сме се занемарити вишезначност речи логос коју у смислу космичког начела први користи Хераклит. Закон, мисао, или реч? Од свих пресократоваца, најапстрактније је мишљење Елејаца. Али које рухо одева то мишљење? Парменид пише дугу песму о природи, а његов следбеник Зенон приказује тешке логичке парадоксе помоћу искуствених ситуација – доказ против бесконачне дељивости времена и простора изводе Ахил и корњача.

Мешовита природа језика пресократоваца одговара мешовитој природи Миљковићевог језика. Није, према

¹ Поповић, У., „Филозофски аспекти песништва Бранка Миљковића”, у: *Песник ватре* (ур. М. Пантић), Београд: Библиотека града Београда, 2011, стр. 129–144.

томе, Миљковић бирао те филозофе због свог филозофског образовања (оно му је било потребно да би знао одакле и шта да бира), нити из било ког разлога који би се сводио на биографске околности. Ако је уопште морао да тражи, он је тражио најближе сроднике својој речи.

До сада нисам говорио о још једној методолошкој тешкоћи која се испољава када говоримо о везама Миљковићеве поезије и филозофије. Да бисмо уопште препознали могуће везе, морамо да познајемо текстове – и Миљковићеве и филозофске – и што их боље познајемо, већи су изгледи да ћемо везе успешно препознати. Али при свему томе је могуће да оно што чинимо није детектовање, него пројектовање. Ми не знамо шта је све Миљковић имао на уму обликујући стихове; па и да знамо, то нам не би те стихове до краја откључало. Ми читамо и тумачимо текстове. Уколико сада текст даје повода да га прочитамо на одређени начин (а текст увек допушта неке а искључује друге конкретизације; следећи корак у селекцији условљен је различитим нивоима контекста), да ли је већ сам тај повод довољан да учини наше читање легитимним? Контролна инстанца која се на први поглед нуди, могућа и вероватна ауторска значења, у ствари не даје одлучујући критеријум. Није вероватно, а тешко и да је могуће да је Шекспир, пишући Хамлета, имао на уму психоанализу, а опет не сматрамо психоаналитичко читање Хамлета нелегитимним. То је зато што читамо и тумачимо текстове, а не психичка стања и садржаје свести њихових аутора. Другим речима, читање и тумачење имају приличну слободу, која је ограничена само текстом (еминентног карактера). Накнадно оцењујући учинке те слободе, можемо да постављамо питања о њиховој вероватности, и тада узимамо у обзир и оно што знамо о контексту. Све друго би нас вратило амбицији да читамо мисли, а за то су нам, као

и за читање будућности, потребна средства која превазилазе нашу људску природу.

Дакле, текст. Почећу неким добро познатим, сигналним Миљковићевим исказима. Свака строфа песме „Балада” (посвећена охридским трубадурима) окончава се стихом који садржи исказ „Исто је певати и умирати”. У поменутом огледу,¹ Новица Петковић ову, како он каже, поетему, тумачи као кључ песме, који се може разумети (као кључ) тек ако се има у виду инверзија начина говора, „којом се поезија усредсређује у свест о себи самој”, тј. када се „поезија посувраћује у поетику”. Петковић успева да детектује и вероватно порекло овог исказа – наводећи један оглед Мориса Бланшоа, аутора на кога се Миљковић често позивао. Бланшо каже: „Постоји једна тајна истоветност између умирати и певати, између претварања невидљивог невидљивошћу коју представља смрт и песме у којој се ово претварање извршује.” Овде је откривена текстуална веза толико вероватна да бисмо питање порекла исказа „Исто је певати и умирати” могли да сматрамо решеним. Понудићу ипак, макар само као мисаони експеримент, једну додатну, не нужно опречну, већ усагласиву интерпретативну могућност, препознавање, ма било оно и пројекција. Миљковићев исказ „Исто је певати и умирати” могао би да се разуме и као двострука модификација Парменидовога исказа „Исто је мислити и бити”. „Бити” означава постојање као такво, или пак целину постојећег; „умирати” није супротност том „бити”, већ преознака преласка, трансформације унутар бића – исто као што за Миљковића нема супротности између „мислити” и „певати”. Да би порекло овог исказа смело да се тражи у круговима хеленске филозофије, подупиру бар још два де-

¹ Петковић, Н., „Инверзија поезије и поетике”, у: *Поезија и поетика Бранка Миљковића* (ур. Н. Петковић), Београд: Институт за књижевност и уметност, 1996, стр. 11–31.

таља у песми. Прво, алузија на фигуре Прометеја и Одисеја, као универзалних симболичких ликова наше западне, на хеленство ослоњене цивилизације, које са сигурношћу препознајемо у стиховима „Крадљивци ватре, нимало умиљати, / Везани за јарбол лађе коју прати / Подводна песма јавом опаснија”. И друго, у „Балади” су, изричито или довољно снажном сугестијом, именована четири основна елемента пресократовске филозофије – ватра, вода, ваздух и земља, што такође наводи на помисао да би сигнални исказ песме могао да се откључа у сродном смисаоном склопу, односно да је у вези са неким ставом пресократоваца. За то нема бољег кандидата од Парменида. (Узгред буди речено, код Миљковића има више песама у којима се појављују четири стара елемента, нпр. у песми „Похвала свету”: „Не повредите земљу / Не дирајте ваздух / Не учините никакво зло води / Не посвађајте ме са ватром”.) Било како било, веза коју је установио Новица Петковић је вероватна, а веза коју овде сугеришем, иако допуштена текстом, само могућа.

Тим путем се може стићи веома далеко. На пример, Миљковићев стих „Сунце је болест и слабост је стрела” Милослав Шутић¹ повезује са још једном од апорија којима је Зенон из Елеје оспоравао могућност схватања мноштва и кретања. У своје тумачење овај критичар укључује и контекстуално окружење стиха, али још увек веза није сигурна, па ни посебно вероватна; у овом случају, она је само могућа. Да ли уопште смемо да очекујемо (скоро) сигурне везе?

У следећем примеру, указашу на једну такву везу, додуше не из Миљковићевог стиха, већ из огледа. „Поезија воли да се скрива”, каже Миљковић. Тај исказ је анализирао

1 Šutić, M., „Dijalektička lirika Branka Miljkovića”, *Treći program* 146, 2010, стр. 215–270.

Радивоје Микић,¹ који га интерпретира у склопу Миљковићевог суочавања са проблемом сажетости и недоречености песничког језика. То запажање је потпуно тачно, али оно и није имало намеру да обухвати питање о пореклу исказа. Реченица „Поезија воли да се скрива” је, скоро без сумње, парафраза једног филозофског исказа, и то ничијег другог до Миљковићевог омиљеног пресократовца. Једна од не тако бројних сачуваних Хераклитових мисли гласи: „Природа воли да се скрива”. То је мисао са далекосежним импликацијама. Ако је задатак филозофије – или уопште човекове сазнајне делатности – да сазнаје истину о тој природи, о свету, онда се истина мора разумети као рас-кривање, или још радикалније, како то интерпретира Хајдегер, као пуштање природе да се рас-крије. Сазнати истину по тој сугестији значи от-крити, на овај или онај начин постићи да природа више не буде скривена; тежак задатак, јер се њиме супротстављамо природи, која „воли” да се скрива. Сазнавање поезије је, аналогно томе, рас-кривање њених тајни, подједнако тежак задатак. И још нешто: тиме што успоставља везу између природе и поезије, Миљковић можда хоће да сугерише и нешто више од пуке аналогије или изоморфије, можда некакво подударење природе и песништва, где би се поезија појавила не само као објекат, већ и као органон истине. (У вези са тим, Миљковићу је Хајдегерово несвакидашња терминологија била позната преко лектире Хајдегерових предавања Извор уметничког дела, и то или у 1959. објављеном преводу,² или посредством неког приказа; трагови те лектире налазе се и у Миљковићевој критици.)

1 Микић, Р., „Миљковићева концепција нејасности у поезији”, у: *Поезија и поетика Бранка Миљковића* (ур. Н. Петковић), Београд: Институт за књижевност и уметност, 1996, стр. 33–48.

2 Реч је о преводу Данила Пејовића, у: Heidegger, M., *O biti umjetnosti*, Zagreb: Mladost, 1959. Овај превод је веома тешко читљив; много је бољи (много година после Миљковићеве смрти објављен) превод Божицара Зеца, у: Хајдегер, М., *Шумски путеви*, Београд: Плато, 2000.

Стихове „Ето то је оно што се назива / песником: бити лице у лицем свету” из песме „Моравска елегија” Драган Жунић интерпретира као упадљиво сличан једном Ничеовом афоризму из *Воље за моћ*: „Уметнички поглед на свет: сести пред живот и посматрати га”. Можда у стиху „Свуда у свету ужасна љубав влада” из „Триптихона за Еуридику” смемо да препознамо Емпедоклову космичку љубав (*philia*), сада удружену са својом супротношћу завадом (*neikos*). Стих „Одузимам свету име да га у предстварност скријем” из „Почетка сна” може се разумети као сродан филозофским теоријама (посебно херменеутичким) по којима тек језичка артикулација света чини да свет заиста јесте („нема ствари где недостаје реч”, овај стих Штефана Георгеа херменеутичари радо цитирају). Ту се језик, односно, код Миљковића, име, разуме као услов могућности постојања за нас. О евенуалном постојању по себи се још ништа не говори.

Шта показују ови примери? Прво, да је Миљковић био отворен према идејама до којих је долазио захваљујући свом филозофском образовању и својој филозофској лектури. Друго, да однос Миљковићеве поезије и филозофије не може да се сведе само на песничково филозофско образовање и лектуру, и да се у обзир мора узети и карактер језика поезије и филозофије. И треће, да је Миљковић настојао да та два крајња вида језика, филозофски и песнички, споји у целину којој ће се, додуше, овде-онде видети шавови.

На формирање и остварење једног песничког гласа утичу небројени чиниоци, од детаља интимног живота који се могу дешифровати само посредно и несигурно, до утицаја других аутора и других текстова, чије трагове у самом тексту који читамо можемо, са мањом или већом сигурношћу, да препознамо и реконструиремо. Бранко Миљковић је само један од српских песника код којих је у слојевима другог

текста снажно присуство оног филозофског. Повезивања филозофије и књижевности – посебно песништва – увек су могућа, и понекад она смислено погађају језгро неке књижевне појаве или индивидуалног опуса. Има смисла доводити у везу Доситеја са британским морализмом, Стерију са римском стоом, Лазу Костића, Јована Христића и Бранка Миљковића са пресократовцима, Војислава Деспотова са зен-будизмом... На истраживачима је да тај смисао подрже конкретним налазима, не само у мислима, аналогичама и наслућивању сродних места, већ и у тексту.